

Notă asupra ediției

După cum am menționat mai sus, ediția de față are ca text suport exemplarul *Parimiilor preste an* aflat la Biblioteca Academiei Române din București, la cota CRV 79, inv. 361. Pentru porțiunea în care acest lucru a fost posibil, am comparat acest exemplar cu cel de la Muzeul Literaturii Române din Iași; comparația a arătat că cele două exemplare nu sunt identice, ele făcând parte din tiraje diferite. Diferențele constatate, puține la număr, nu sunt substanțiale, ele constau mai ales în corectarea unor greșeli de tipar și au fost semnalate în subsolul paginii. Pe baza lor se poate spune că exemplarul de la Iași este primul tipărit (cel de la București corectează erori apărute aici).

Textul *Parimiarului* de la 1683 este tipărit în întregime cu cerneală neagră. Am marcat prin italice, în ediția noastră, indicațiile tipiconale. Notele de subsol semnalează greșelile de tipar, grafiile particulare și diferențele dintre cele două exemplare.

O situație specială se înregistrează în privința textelor în limba greacă din *Parimiile preste an*; ele sunt tipărite cu caractere chirilice, într-o transcriere care urmează principiul fonetic. Dat fiind acest fapt, am considerat interesante, pentru cititor, tocmai caracteristicile acestei reproduceri fonetice, astfel încât, în corpul textului, am transcris fidel, cu alfabet latin, textele respective. Am consemnat, în schimb, în note de subsol, transcrierea în alfabet grecesc, însoțită, acolo unde a fost cazul (unde nu o face însuși Dosoftei), de traducerea lor. Transcrierea și traducerea textelor grecești îi aparține colegului nostru, dr. Ioan-Florin Florescu. Notele de subsol consemnează, de asemenea, traducerea numeroaselor fragmente în limba slavonă, acolo unde ea lipsește din textul lui Dosoftei; această traducere a fost realizată de ieromonahul Cleopa Stepanovic, doctorand al Facultății de Teologie Ortodoxă „Dumitru Stăniloae” din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași. Tot ei ne-au indicat erorile de tipar din textele amintite. Procedeeul este similar în ceea ce privește textul latinesc al prorocirii sibilei Eritreea, reprodus de Dosoftei tot cu caractere chirilice și ortografie fonetică; acesta a fost transcris în text respectându-se ortografia mitropolitului, iar în nota de subsol a fost reconstituit conform regulilor ortografiei latine.

Numerotarea filelor este reluată de patru ori în *Parimiile preste an* (vezi descrierea textului în studiul introductiv la prezenta ediție). Pentru a facilita orientarea în text, am numerotat fiecare dintre cele patru paginații cu o cifră romană, urmată de numărul filei.

Glosarul consemnează termenii învechiți, pe cei cu circulație restrânsă și, în general, cuvintele care ar pune probleme de înțelegere cititorului actual. Am notat, de asemenea, situațiile în care un termen apare în text cu un sens care nu mai are curs în limba de astăzi. Am consemnat toate formele și ocurențele cuvintelor selectate. În cazul glosarului (construit pe baza unui indice generat automat), din motive tehnice, numărul paginației apare între paranteze pătrate, cu cifre arabe.

Grafia *Parimiilor preste an*

În stabilirea valorii slovelor în *Parimiile preste an* am avut în vedere mai mulți factori: caracteristicile grafice ale altor texte ale lui Dosofoței sau din epocă; prezența fenomenelor în limba vorbită, așa cum este aceasta reflectată de documente; pronunția reflectată de textele redactate în alfabet latin din perioada veche a românei literare. Nu în ultimul rând, am încercat să conturăm o serie de principii care să ducă la o evaluare coerentă a valorii fonetice a slovelor și, implicit, la o transcriere unitară, fără a uita că aceste principii trebuie aplicate, în lipsa unor norme grafice explicite în perioada veche a românei literare, în funcție de fiecare text în parte.

1. Generalități

Miza cea mai importantă a unei ediții critice este textul însuși; editorul își propune să prezinte și să facă accesibil un text ce va constitui apoi punctul de plecare pentru diverse categorii de studii. În cazul textelor din perioada veche a românei literare, redactate cu caractere chirilice, editorul are de învins o dificultate în plus, care are în vedere modalitatea prin care cititorului vizat i se oferă accesul la text, cu alte cuvinte, modalitatea de reproducere a textului chirilic: transliterație sau transcriere fonetică interpretativă.¹ Având în vedere bogata literatură de specialitate, nu este cazul să mai expunem caracteristicile acestor două metode; vom avea în vedere doar o serie de principii care au stat la baza transcrierii efectuate aici, menite să explice o serie de opțiuni de echivalare.

Mai întâi, transliterația, care își propune să realizeze o echivalare 1: 1 între slovele chirilice și reflectarea lor în alfabet latin, pare astăzi o metodă perimată²,

¹ Pentru descrierea și exemplificarea diverselor metode combinate, v. Emil Vîrtosu, *Paleografia*, p. 258-261.

² Nu de aceeași părere este romanistul german Johannes Kramer care consideră că, după modelul editării textelor grecești, editarea textelor vechi românești scrise în alfabet chirilic se poate realiza la un standard științific înalt doar prin folosirea metodei transliterației, singura în măsură să ofere o imagine exactă a textului, pe când transcrierea interpretativă nu poate fi decât aproximativă și, deci, utilizarea ei ca

în condițiile în care se poate pune la dispoziția cititorului facsimilul textului; specialistului în istoria limbii sau filologului interesat de text această metodă nu îi va fi utilă, pentru că el are acces la textul chirilic, iar cititorului nespecialist, chiar și simplificată³, nu-i va aduce nici un folos. Metoda trebuie utilizată, însă, în cazul în care textul chirilic nu este accesibil⁴.

Pe de altă parte, editorul care recurge la transcrierea fonetică interpretativă trebuie să își stabilească niște principii foarte clare, de la bun început, și să își recunoască limitele. Unul dintre primii adepți ai acestei metode este D. Russo, care o și recomandă drept singura modalitate de prezentare a unui text chirilic:

Filologul român care va îndrăzni să editeze un text din secol. al 16 sau al 17, redând cu litere latine sunetele, cum crede că le-ar fi pronunțat scriitorul, nu substituind buchilor chirilice caracterele latine, va aduce un serviciu imens filologiei; e de netăgăduit că va face multe greșeli, dar chiar greșelile lui, provocând discuțiuni și polemici, vor aduce mai mare folos decât transcrierea aproape fotografică a editorilor de până astăzi. Pentru edițiunile de texte românești vechi, ortografia indicată este cea fonetică, singura care corespunde tradiției...⁵

Principiul adoptat (redarea pronunției scriitorului) rezolvă și problema alternanțelor grafice:

...Dacă însă luăm în considerație că important e nu cum a scris, ci cum a pronunțat scriitorul, vom reda în grafie cuvintele cum au fost pronunțate, bineînțeles când suntem siguri despre pronunțarea scriitorului.⁶

---

metodă științifică este ridicolă (*Zu den Editionsprinzip älterer rumänischer Texte*, în *Balkan-Archiv N.F.* 21, 1996, p. 171-173 și *Probleme der Edition älterer rumänischer Texte*, în *Balkan-Archiv N.F.* 22/23, 1997/1998, p. 201-212). Împotriva acestei opinii se poate obiecta că, dincolo de inutilitatea transliterării în cazul în care textul este accesibil în facsimil, textul chirilic conține o serie de elemente cu caracter superfluu, a căror redare nu ar contribui cu nimic la cunoașterea stadiului de limbă ce îl caracterizează și, pe de altă parte, nivelul grafic, pe care îl considerăm și noi o componentă esențială a textului, poate fi oglindit, așa cum arată Al. Gafton, prin neuniformizarea faptelor de grafie acolo unde la originea lor se află altceva decât simpla inconsecvență a copistului sau a tipografului căruia alfabetul chirilic îi punea la dispoziție două sau mai multe posibilități de notare a aceluiași fonem.

³ În studiul *Principii de transcriere a textelor românești. Secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*, în *LR*, XI, 1962, nr. 6, p. 653-661, Mioara Avram și Florica Dimitrescu propun un astfel de sistem simplificat de transliterare.

⁴ Ion Gheție, Al. Mareș, *Introducere în filologia românească*, p. 169.

⁵ D. Russo, *Critica textelor și tehnica edițiilor*, Extras din *Buletinul Comisiei istorice a României* 1 (1912), București, Atelierele Grafice Socec & Co., 1912.

⁶ *Ibidem*, p. 29.

Mai reținem din studiul autorului citat, ca pe un principiu mereu actual, ideea că editorul trebuie să își justifice mereu opțiunile, oferindu-i astfel cititorului critic o imagine cât mai clară asupra textului și posibilitatea de a decela eventualele greșeli sau fapte lipsite de importanță.

În *Introducere în filologia românească*, Ion Gheție reia ideile lui D. Russo, cu obiecția că transcrierea interpretativă a unui text nu poate reproduce pronunțarea celui care l-a scris: pe de o parte, în scris nu redăm sunete, ci foneme sau sunete-tip; pe de altă parte, transcrierea interpretativă stabilește „nu limba autorului, ci limba textului” (p. 174)⁷, de aceea editorul trebuie să evite tendința de unificare a grafiilor sau proiectarea particularităților unui text asupra altora, diferite ca zonă lingvistică sau ca perioadă. Autorul remarcă limitele interpretării: uneori, stabilirea cu exactitate a valorii unei anumite slove chirilice este imposibilă, caz în care editorul nu poate decât să apeleze la transliterare. De asemenea, inexistența unor norme unitare la nivelul limbii literare vechi face imposibilă existența unui „sistem universal de corespondențe, valabil în orice epocă și loc, pentru interpretarea oricăror texte”⁸, interpretarea grafiei unui text aparținând limbii literare vechi fiind valabilă doar pentru textul respectiv (și, am adăuga, uneori cu diferențe, pentru alte texte ale autorului respectiv). Editorul trebuie să fie, deci, fidel textului pe care îl transcrie.

Marea diversitate grafică a vechilor texte românești este remarcată și de Alexandru Gafton în studiul introductiv la ediția critică a *Codicelui Bratul*⁹, studiu remarcabil prin coerența principiilor de transcriere enunțate. Autorul arată importanța nivelului grafic al textului în discutarea particularităților limbii acestuia: „esența actului de transcriere constă în redarea, pe cât este posibil cu fidelitate a nivelului grafic al textului rezultat din mâinile celui care l-a scris, în vederea extragerii de aici a concluziilor asupra limbii textului.”¹⁰ Punând la baza transcrierii „fidelitatea față de text”¹¹, autorul arată că aceasta poate fi influențată de mai mulți factori și că transcrierea trebuie să țină cont de toate aceste rezultate pentru că ele reprezintă caracteristici ale textului, care s-ar pierde prin uniformizarea grafiilor. Transcriere înseamnă, de fapt, trecerea unui text dintr-un sistem grafic în altul, fiecare cu particularitățile sale, iar editorul trebuie să țină cont de acestea:

⁷ Cf. și Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, în SCL, an XV, 1964, nr. 1, p. 16: „în scris se notează, în general, invariantele, nu variantele (subl. aut.)”; Alexandru Rosetti, *De l'interprétation des graphies doubles dans les textes écrits*, p. 24, arată că există diferențe între pronunțarea sunetelor și modul în care acestea sunt reprezentate în scris.

⁸ *Ibidem*, p. 176.

⁹ În *Codicele Bratul*, Ediție de text de Alexandru Gafton, Iași, 2003.

¹⁰ *Ibidem*, p. XLII.

¹¹ *Ibidem*, p. XXIX.

În opinia noastră, o ediție de text vechi ar trebui să armonizeze două cerințe fundamentale: redarea notațiilor epocii, care să reflecte în consecință un sistem grafic cu particularitățile și inconsecvențele sale și redarea limbii textului cu o fidelitate cât se poate de ridicată. [...] principala dificultate nu este cea de a înlocui niște caractere cu altele, ci aceea de a trece de la un sistem (orto)grafic cu destule curențe, încă neformat ca atare, la un sistem coerent ce reflectă o altă ortografie și o altă etapă de evoluție a limbii. [...] este necesar ca principiul fundamental în jurul căruia să se structureze întreaga teorie a transcrierii textului vechi românesc [...] să fie acela al fidelității față de textul scris, în sensul redării sale așa cum l-ar fi scris acel scriitor dacă ar fi utilizat alfabetul latin.¹²

Al. Gafton remarcă, așa cum făcuse și Ion Gheție, faptul că soluțiile propuse pentru transcrierea unui text sunt valabile doar pentru acesta; mai mult, el arată că uneori, în cazul textelor vechi, soluțiile pot diferi în interiorul aceluiași text, de aceea editorul trebuie să trateze fiecare situație separat și să își explice opțiunile, astfel încât „textul în grafie latină să-și aducă contribuția la conturarea unei imagini clare asupra textului notat cu slove.”¹³

Ideile lui Alexandru Gafton sunt aplicabile situației pe care o reflectă textul *Parimiarului* lui Dosoftei și concepției asupra transcrierii pe care caracteristicile acestui text au determinat-o. Pentru transpunerea textului chirilic în alfabet latin am ales, așadar, metoda transcrierii interpretative, aplicând principiul fidelității față de text; am urmărit redarea particularităților textului, nu restabilirea pronunției autorului, așa cum recomandă D. Russo, sau a particularităților fonetice ale graiului vorbit în Moldova la sfârșitul secolului al XVII-lea. Textul scris, mai ales dacă aparține unui autor cult, cunoscător de slavonă și greacă, cum este Dosoftei, reprezintă un complex care reflectă nu doar limba vorbită a autorului, ci și influențele altor variante literare din sincronie sau diacronie, urme ale tradiției grafice, la care se adaugă reguli ortografice specifice limbii slavone, precum și ezitățile provocate de discordanțele dintre alfabetul chirilic și specificul limbii române sau încercarea conștientă de a reglementa sistemul ortografic existent. Am căutat, în transcriere, să punem în evidență și să respectăm efectele acestor influențe. Am oferit o singură soluție de transcriere acolo unde studiul textului la nivel grafic și fonetic a arătat că grafiile duble reflectă, de fapt, un singur fonetism, pot fi puse pe seama soluțiilor multiple oferite de alfabetul chirilic pentru notarea aceluiași fonem din limba română și nu reflectă opțiunea conștientă pentru o anumită regulă ortografică. Atunci când respectarea notațiilor generate de o influență grafică externă limbii române ar conduce la falsificarea realității fonetice a textului, așa cum este aceasta pusă în evidență de raportarea concluziilor analizei grafice la cele ale analizei fonetice,

¹² *Ibidem*, p. XLI.

¹³ *Ibidem*, p. LXXXV.

am decis să dăm întâietate nivelului fonetic (este cazul notării finale a slovei **ж** pentru a reda vocala *ă*). În discutarea faptelor de grafie și fonetică am avut în vedere situațiile din celelalte texte tipărite ale lui Dosoftei, pentru care am apelat la edițiile de text existente, atât la transcrieri, cât și, mai ales, la facsimile, pentru cazurile în care opțiunile noastre diferă de ale celorlalți editori, la studiile lingvistice, precum și situațiile din alte texte ale epocii, pe care le-am consultat prin intermediul edițiilor critice. Pe lângă texte tipărite, unele fenomene au fost raportate și la documente contemporane, care ne-au furnizat informații despre graiul moldovenesc de la sfârșitul secolului al XVII-lea.

2. Inventarul grafematic

În textul *Parimiilor preste an* sunt utilizate următoarele slove: **а, в, в, г, д, е, е, ж, з, з, и, и, і, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, т, с, с, ф, х, у, з, и, ч, ш, ц, ъ, ъ, ъ, ъ, ю, к, л, а, ж, о, в, п, ц, ю, т, и**.

Literele duble apar sporadic în textul *Parimiilor*, mai ales în scrierea numelor de popoare: *ελληνίην* (II 47^v), *ελληνινορ* (II 47^v), *χρητιέσα* (III 27ⁱ) sau în antroponime: *Елиссае* (III 60^v), unde marchează preferința lui Dosoftei pentru o ortografie etimologizantă; dat fiind faptul că acestea constituie efectul aplicării unui principiu grafic conștient, în transcrierea textului au fost păstrate ca atare.

Grafemele specifice acestui text pot fi clasificate, în funcție de valorile lor, astfel:

2.1. Slove cu valoare unică, ușor de precizat: **а** = a, **в** = b, **в** = v, **г** (+a, o, u) = g, **г** (+e, i) = g', **д** = d, **ж** = j, **з** = dz, **з** = z, **к** (+a, o, u) = k, **к** (+e, i) = k', **л** = l, **м** = m, **н** = n, **п** = p, **р** = r, **с** = s, **ф** = f, **х** = h, **ш** = ș, **ц** = șt, **и** = ĭ, **ч** = č, **к** = ie, **з** = x.

2.2. Slove care ridică probleme de interpretare

Slovele **ъ** și **ж**

Ilie Bărbulescu¹⁴ arată că în cele mai vechi texte scrise în limba română, slovele **ъ** și **ж** erau folosite, uneori împreună cu **ѡ**, pentru a reda sunetele *ă*, *î*, identificând în acest sens, în textele din secolul al XVI-lea, trei „curente ortografice”: în unele texte predomină **ж**, în altele, **ъ**, dar există și **ѡ**, iar în altele nu apare deloc **ж**, ci doar **ъ** și **ѡ**; cele două slove nu sunt, așadar, utilizate exclusiv pentru reprezentarea unui anumit fonem (ceea ce reprezintă, de asemenea, o caracteristică a scrierilor bulgărești), această „specializare” producându-se în secolul al XVII-lea, la scriitori ca Varlaam sau Dosoftei. Pornind de

¹⁴ *Fonetica alfabetului chirilic în textele române din veacul XVI și XVII, în legătură cu monumentele paleo-, sîrbo-, bulgaro-, ruso- și româno-slave*, p. 190-230 și, respectiv, 270-321.

la realitatea grafică a textelor care conțin doar una dintre cele două slove, Andrei Avram analizează o serie de texte din secolul al XVI-lea pentru a ajunge la concluzia: „În perioada apariției primelor texte românești, cel puțin unele dintre graiurile dacoromâne nu cunoșteau distincția fonetică dintre [ă] și [î]”¹⁵, altfel nu s-ar explica de ce, având la dispoziție două litere pentru notarea celor două foneme, copistul alegea să utilizeze una singură. Într-un studiu de mai târziu¹⁶, același autor extinde cercetarea asupra unor texte din secolul al XVII-lea, pornind de la ideea că studierea grafiei ar putea oferi indicații asupra istoriei vocalelor centrale în limba română. Concluzia este că distincția *ă/i* apare și se consolidează, în unele graiuri, abia în secolul al XVII-lea, și că textele din a doua jumătate a acestui secol pun în evidență această distincție prin tendința de specializare a celor două slove.¹⁷

Textul *Parimiilor* se caracterizează prin utilizarea ambelor slove, cu anumite inconsecvențe pe care le vom arăta în cele ce urmează.

În edițiile anterioare ale textelor lui Dosoftei, cele două slove au fost tratate diferit, în funcție de principiile metodei de transcriere alese. Ion Bianu, care utilizează o transliterare cu unele elemente de interpretare în ediția din 1887 a *Psaltirii în versuri*, echivalează mecanic pe *ѡ* cu *ă* și pe *ѣ* cu *â*, inclusiv în poziție finală, ceea ce face ca pe aceeași pagină să apară *adecă* și *adecâ*, *dă* și *dâ*. D. Pușchilă admite ambele valori, *ă* și *î*, ale fiecăreia dintre cele două slove, precum și o anumită specializare a lui *ѡ* pentru *ă* și a lui *ѣ* pentru *î*; în ceea ce privește valoarea lui *ѣ* final, autorul admite posibilitatea ca această categorie de grafii să reflecte o pronunțare specific regională: „sau că prin *ѣ* vrea să însemne la sfârșitul cuvintelor acel sunet cuprins între *ă* și *â*, cum se aude astăzi în Moldova”¹⁸. N. A. Ursu, editorul *Psaltirii în versuri* și al *Liturghierului*, remarcă aceeași specializare, dar și existența numeroaselor grafii duble, pe care le rezolvă, în general, în sensul formei actuale, cu excepția câtorva termeni care prezintă stadiul unui *ă* netrecut la *î*. Rodica Frențiu rezolvă problema distribuției și a valorii acestor slove orientându-se după situația din limba actuală¹⁹. Laura Manea²⁰ diferențiază situațiile în care distribuția celor două slove nu corespunde

¹⁵ *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, V. *Literele ѡ și ѣ*, p. 294.

¹⁶ A. Avram, *Grafiă chirilică și problema opoziției /ă/ : /î/ în dacoromâna din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*.

¹⁷ Cf. și V. Arvinte, *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București (1688)*, p. 51.

¹⁸ *Molitvenicul lui Dosoftei. Studiu*, p. 6.

¹⁹ *Notă asupra ediției*, în Dosoftei, *Viața și petrecerea svinților, Iași, 1682-1686*, 2002, p. 6.

²⁰ *Dosoftei, Viața și petrecerea svinților. Studiu lingvistic*, p. 44-75.

situației actuale, inventariind cazurile în care grafia **z** poate indica un *ă* netrecut la *î*, pe cele în care **z** este folosit cu valoarea *ă*, în locul lui **z**²¹ și aparițiile lui **z** în poziție finală, cu valoarea *ă*, deși autoarea consideră demnă de luat în seamă și opinia lui D. Pușchilă. Explicarea utilizării lui **z** în loc de **z** acolo unde putem presupune că sunetul era *ă* prin greșeli de tipar este preluată și de Mihaela Cobzaru²², care inventariază cazurile de utilizare a celor două slove și situațiile în care acestea apar. În ceea ce privește valoarea lui **z** final, Mihaela Cobzaru arată că „slova **z** în poziție finală și în poziție finală accentuată are, *uneori* (subl. n.), valoarea *ă*”²³, fără a preciza când anume slova respectivă nu are această valoare.

În general, lui Dosofoței i se recunoaște intenția realizării unei reglementări a ortografiei²⁴, ceea ce nu înseamnă, însă, că inconsecvențele grafice lipsesc din textele sale. Pentru a stabili dacă aceste inconsecvențe reflectă sau nu fonetisme diferite, am analizat, în afară de grafia *Parimiilor*, câte un eșantion din celelalte texte tipărite ale lui Dosofoței (*Psaltirea în versuri*, p. 2^f-8^v; *Dumnedzâiasca liturghie*, p. 13-18 și 107-110 din ediția realizată de N. A. Ursu, nenumotate în originalul din 1679, și 46^v-48^v, p. 207-217 în ediția Ursu, care reproduc ediția din 1683; p. 1^f-7^v și 188^f-191^f din *Psaltirea de-năles*; câteva fragmente din *Viața și petreacerea svinților*, reproduse în creștomația lui Moses Gaster, p. 251-253). Acolo unde ne-am oprit asupra unor locuri diferite din același text, am

²¹ Cazuri pe care autoarea le califică drept greșeli de tipar: „**3. z în poziție medială tipărit/scriș în locul lui z**. În aceste cazuri se poate vorbi cu siguranță de greșeli de tipar (textele tipărite anterior sunt pline de astfel de confuzii de slove; apariția lor sporadică în textul studiat dovedește grija mitropolitului pentru acuratețea tipăriturii)” (p. 50). Cu această apreciere nu suntem de acord, dat fiind faptul că greșeala de tipar presupune un caracter unic și neconștientizat; credem că utilizarea celor două slove în același context poate fi explicată și altfel, și anume prin tradiția grafică sau prin influența unor mode ortografice rusești, despre care vorbește I. Bărbulescu (*ibidem*, p. 204). La Varlaam întâlnim același amestec al slovelor, chiar dacă și la el se observă o tendință de specializare a lui **z** pentru *ă* și a lui **z** pentru *î*; cf. Varlaam, *Cazania* (1643), ediție îngrijită de J. Byck.

²² Dosofoței, *Psaltirea de-năles*, Text stabilit și studiu lingvistic de Mihaela Cobzaru, p. 45-58.

²³ *Ibidem*, p. 53.

²⁴ G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, p. 585: „Dosofoței este cel dintâi scriitor român care și-a pus problema creării unei ortografii chirilice adaptate limbii române.”; *idem*, *Limba mitropolitului Dosofoței*, în *Studii de istoria limbii române literare*, p. 56: „Normele ortografice introduse de el au urmărit fixarea la o singură valoare fonetică a unor semne sau succesiuni de semne care aveau mai multe valori fonetice.”; cf. Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I. *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, p. 136.

De asemenea, observăm că, în ciuda tendinței de notare a lui *ă* prin **ъ** și a lui *î* prin **ж**, există destule cazuri de grafii duble.²⁵

În poziție finală, în textul *Parimiarului*, **ъ** apare în cuvinte monosilabice (conjunții, pronume reflexive sau personale, cu extrem de puține excepții, de tipul **сж**, II 6^r) sau bisilabice (în conjunții); la finala verbelor urmate de un pronume enclitic (*Ѣморъ-съ-воѣ*, II 5^v; succesiunea verb-pronume-auxiliar fiind concepută ca un întreg, autorul – sau tipograful – nu a considerat că vocala medială se află în poziție finală și, în concluzie, nu a notat-o prin **ж**). Faptul acesta ne împiedică să acceptăm ideea că în poziție finală **ж** avea valoarea *î*, indicând o pronunție specific moldovenească, fiindcă altfel ar fi fost notat în toate finalele de cuvânt; mai plauzibilă ni se pare explicația dată de I. Bărbulescu, după care prezența lui **ж** final se datorează influenței grafiei rusești contemporane²⁶. În schimb, **ж** are valoarea *î* la finalul verbelor urmate de un pronume împreună cu care alcătuiesc un întreg, atunci când *î* provine din velarizarea lui *i*, ca urmare a pronunțării dure a consoanelor *dz*, *s*, *ț*: *пъръсж-съ* (II 1^v); în aceeași poziție apare uneori **ъ**, tot cu valoarea *î*: *ѡѣсъ-не*, pe aceeași pagină cu *ѡѣсж-не* (IV 50^r).

Un caz aparte îl reprezintă utilizarea lui **ж** cuvintelor de tipul *două*, *nouă*, *ouă*: *дѡж* (II 16^r), *ѡѡж* (II 27^v), *нѡж* (II 23^v), transcrise de N. A. Ursu *noaiă*, *doaiă* etc. În aceste cazuri, suntem de acord că **ж** notează, probabil, diftongul [*uă*]²⁷; principiul fidelității față de nivelul grafic al textului a determinat transcrierea sa prin *ă*. Mai remarcăm faptul că aceste cuvinte nu apar niciodată scrise cu **ъ**.

În poziție inițială **ъ** nu apare niciodată, ci doar **ж**, care are valoarea *î*: *жѡ*, (III 6^v), *жл* (III 7^r). Uneori, în această poziție **ж** și **ѣ** marchează opoziția vocală orală/ vocală nazală: *жѡ* (*iși*, III 4^v) / *ѣш* (*înș*, III 4^v). În alte situații, în poziție medială, **жн** alternează cu **ѣ**: *сжнѣ* (II 2^r) / *сѣнѣ* (II 3^v). Uneori, elementul nazal nu este notat (*порѣка*, III 22^r; *ѡстѣга*, II 26^r; *нѣсжпѡ*, III 2^v), grafii care pot fi explicate prin greșeli de tipar sau ca o confuzie între **ж** și **ѣ**.²⁸

În poziție medială se observă tendința de specializare a lui **ж** pentru *î* și a lui **ъ** pentru *ă*; uneori, însă, **ъ** este folosit în locul lui **ж**, mai ales în poziție *n*, *r*, *l*, dar și în alte contexte (*сфъръмѡ*, IV 24^r / *сфържмѡ*, II 23^r; *стрѣмбилѡѣ*, II 36^v / *стрѣмѣѣ*, pe aceeași pagină; *гълѣвъѣ*, II 5^v / *гжлѣвъж*, III 25^r; *лѣнгж*, II 23^v / *лѣнѣъ*, IV 3^v / *лжнгъ*, II 7^v etc.). De cele mai multe ori, am considerat că **ъ** are valoarea *î* în astfel de contexte, în funcție de analiza grafiei cuvintelor din aceeași familie

²⁵ Ceea ce remarcă N. A. Ursu, *Psaltirea în versuri*, p. XLIII.

²⁶ *Fonetica alfabetului chirilic*, p. 228.

²⁷ Avem aici în vedere și situația dintr-un text contemporan, Ms. 45, în care **ж** apare foarte rar, doar în forme ca *лѣж*, *нѣжр*, unde notează același diftong.

²⁸ V. și I. Bărbulescu, *Fonetica alfabetului chirilic*, p. 210.

lexicală; de exemplu, substantivul *стрънсѣриле* (o singură ocurență în text, II 2^v) a fost transcris *strînsurile*, dat fiind faptul că verbul *a strînge* apare doar cu slova *ж*. Uneori, după cum explică I. Bărbulescu, alternanța celor două slove, fără acoperire fonetică, se explică prin maniera ortografică care cerea evitarea repetării lui *ж* în același cuvînt.²⁹

Mai rar apare *ж* în locul lui *ъ*, cu valoarea *ă*: *тѣжнѣрь* (II 3^r), *пѣсѣрилор* (II 6^v), *гѣжѣжннѣ* (II 5^r).

O problemă aparte o constituie cuvintele de origine latină al căror etimon conținea grupul *á + n*; de cele mai multe ori, grafia lor oscilează. De exemplu, prepoziția *pînă* apare de 67 de ori cu grafia *пънь*, de 46 – *пънж*, de 24 – *пжнж* și de 5 ori – *пжнь*. Dat fiind numărul mult mai mare al formelor cu *ъ*, precum și prezența acestui fonetism în graiurile moldovenești actuale³⁰, am transcris de fiecare dată *până*. Cuvîntul *întîi* prezintă 41 de forme cu *ъ* și 57 cu *ж*; în schimb, majoritatea covârșitoare a formelor substantivului *mînie* și a verbului *a se mînia* apar cu *ж*. Am transcris, în cazul *întîi*, slovele în poziție medială prin *ă*, favorizând, astfel, rostirea nordică a acestor cuvinte, foarte plauzibilă în cazul lui Dosoftei.

Grafia etimologizantă alternează cu cea fonetică în cazul cuvintelor provenite din slavă al căror etimon conține grupul *ръ* sau *лъ*: substantivul *obîrșie* și verbul *a obîrși* apar de 14 ori cu *ъ* (dintre care 13 forme cu metateză și una fără) și de 8 ori cu *ж* (toate formele cu metateză); substantivul *scîrbă* și derivații săi apar de 14 ori cu *ъ* (dintre care 2 forme etimologice și 12, metatetice) și de 9 ori cu *ж*; substantivul *jertfă* și verbul *a jertfi* au 27 de forme cu *ъ* (26 etimologice și una metatetică), 14 forme cu *ж* (toate metatetice), 2 forme cu *ь* (ambele etimologice) și 13 forme cu *и*, în schimb, substantivul *vîrf* cunoaște doar forme metatetice, în care alternează *ж* (4 forme) și *ъ* (4 forme); substantivul *gîlceavă* apare cu ambele slove (câte o ocurență cu fiecare); substantivul *tîlc* apare de 41 de ori cu grafia etimologică, *тѣлък*, de 25 de ori cu grafia *тѣлк* și de 6 ori cu *тѣлк*, iar verbul *a tîlcui* cunoaște 4 ocurențe cu grafia etimologică, 4 cu *жл* și 2 cu *ъл*. Am considerat că formele cu *ж* reproduc pronunțarea reală³¹ și am transcris aceste cuvinte unificând formele. În cazul cuvîntului *potriva* și a derivaților săi, care apar atât cu grafie etimologică, cât și cu metateză, am transcris *potriva*, *protiva* etc., respectând faptul că a doua formă are curs și astăzi în limba vorbită.

O caracteristică a ortografiei bulgare, împrumutată și în textele românești, este amestecul iusurilor.³² Gh. Chivu examinează opiniile despre cauzele acestei

²⁹ *Ibidem*, p. 204.

³⁰ Pentru distribuția formelor, v. Ion Gheție, *Baza dialectală*, p. 101.

³¹ Cf. și I. Bărbulescu, *Fonetica alfabetului chirilic*, p. 408-430.

³² Cf. I. Bărbulescu, p. 190.

confuzii și aduce obiecția că *л* nu apare scris în locul lui *ж*, ci doar invers, fapt curios în cazul în care se vorbește despre un amestec al iusurilor, trăsătură grafică de proveniență sud-slavă; remarcând și faptul că asemenea grafii sunt frecvente mai ales în jumătatea nordică a Dacoromaniei, unde cercetările arată „pe de o parte, păstrarea diftongului [-iă] etimologic și, pe de alta, transformarea diftongului [ie] în [iă]”³³, autorul conchide că grafiile în discuție ar atesta această transformare fonetică. În *Parimiile preste an*, situațiile în care am putut constata amestecul celor două slove sunt: *съ ѣмѣцѣрѣ* (II 2^r), *изъвъѣемѣ* (II 17^r), *врѣмѣ* (II 20^r), *мѣнѣ* (II 26^r), *ѣдѣса* (II 32^v), *врѣвѣтѣ* (III 8^r), *лѣкрѣсѣ* (III 28^r), *ѣчѣлѣпѣрѣтѣскѣ* (III 129^v), *зѣсѣрѣ* (IV 7^v), *невѣж* (IV 20^v). După cum se observă, amestecul iusurilor în *Parimii* nu se produce doar în situațiile menționate de Gh. Chivu (la inițială de cuvânt sau silabă), ci și în alte contexte, iar *л* apare de două ori în locul lui *ж*. Suntem de părere, deci, că în cazurile de mai sus amestecul iusurilor este doar reflexul grafiei din textele slave și nu reflectă un fenomen la nivelul pronunției. Mai mult, credem că grafii ca *съ винѣсъ* (II 33^r), *прѣкѣрѣтѣ* (III 137^v), *рѣмѣнѣ* (III 135^v) pot fi puse tot pe seama acestui fenomen. Am consemnat de fiecare dată, în notă de subsol, acest fenomen.

În două situații textul lui Dosofoței reflectă amestecul dintre *ж* și *ѣ*, pe care Ilie Bărbulescu îl consideră o „modă ortografică” rusească: *мѣндѣ* (*mundus*, III 130^r) și *дѣнсѣль* (III 114^r).

Slova *ъ* apare în locul lui *ь* la finalul cuvintelor, fără valoare fonetică: *марѣ* (III 6^r), *ѣтѣ* (= *et*, în prorocirea sivilei Eritreea, III 131^v).

Slovele *ѣ*, *л* și *ѣ*

Cele trei slove au în textul lui Dosofoței valori similare, după cum arată faptul că se întâlnesc adesea una în locul alteia, într-un raport de variație liberă.

Slova *ѣ* este folosită în *Parimii* în poziție medială, după consoană, cu valoarea [ea]: *ѣлѣргѣ* (II 15^r), *ѣцѣлѣптѣ* (III 47^v), poziție în care apare uneori și *ѣ*: *ѣстенѣлѣ* (II 21^v, alături de *ѣстенѣлѣ*, pe aceeași pagină), *ѣлѣргѣ* (II 36^v), *ѣклѣнѣ* (III 32^r), ceea ce arată că ele au aceeași valoare. În poziție finală *ѣ* apare după *ч*, în articolul demonstrativ *чѣ*, în care are tot valoarea [ea], după cum arată grafia *чѣ* (II 38^v). Uneori, în aceeași poziție apar toate cele trei slove: *ѣрѣмѣѣцѣ* (II 8^r), *ѣрѣсѣѣцѣ* (II 34^v), *ѣрѣмѣѣцѣ* (III 28^v). Slova *ѣ* este preferată pentru redarea diftongului [ea] în situații de fonetică sintactică: *тѣмѣ* (III 7^r), *ѣпрѣѣнѣ* (III 1^v), *прѣѣ* (= *pre-al*, III 2^v) etc.

Slova *ѣ* apare la inițială de cuvânt sau de silabă pentru redarea diftongului [ia]: *ѣкѣ* (III 1^r), *ѣрѣ* (III 1^v), *ѣдѣ* (II 16^r), *тѣлѣ* (III 2^v), după consoană, cu aceeași valoare: *пѣтрѣ* (III 2^r), sau pentru redarea diftongului [ia] în situații de

³³ Alternanța *ж* – *л* în texte vechi românești, p. 183.

fonetică sintactică: *ѡѢ ѡѢѢѢ* (III 3^v). Exemplele din paragraful precedent au arătat că slova în discuție apare uneori în locul lui *ѣ*, cu valoarea [ea]. Interesantă este alternanța lui *ѡ* cu *ѣ* în situațiile *ѡѡѡѡѡѡ* (III 2^f) / *ѣѡѡѡѡѡ* (III 1^v), care arată faptul că diftongul [ia] evoluase, în limba vorbită, la [ie]. În poziție finală, *ѡ* este folosit uneori în locul lui *ѣ* cu valoarea [ea]: *Ѣѡѡѡѡ* (II 16^f).

Slova *ѣ* este cea mai frecventă în textul *Parimiilor*.³⁴ Se folosește în finalul substantivelor feminine terminate în [ie], articulate hotărât, cu valoarea [ia]: *ѡѢѢѢѢѢѢ* (III 48^f), *ѢѢѢѢѢѢѢѢ* (III 50^f), *ѡѡѡѢ* (III 40^v). De asemenea, se folosește în finalul verbelor la imperfect, cu valorile [ia] sau [ea]: *ѢѢѢѢѢѢѢ* (III 51^f). În celelalte cazuri, în poziție finală, neaccentuată, *ѣ* are valorile [ea] sau [ia]: *ѢѢѢѢ* (IV 37^v); *ѢѢѢѢѢѢѢ* (în tot textul cu această formă); *ѢѢѢѢ* (II 24^f). Slova în discuție notează și diftongul [ea] rezultat prin sinereză în cazuri de fonetică sintactică: *ѢѢѢѢ* (III 37^f).

Dificultăți ridică interpretarea acestei slove sub accent, în poziție [e], unde problema grafică este legată de discuția asupra trecerii diftongului [ea] la [e]. Discuția este complicată de faptul că în această poziție apare în text (doar de câteva ori) și slova *ѣ*.

În această privință, opiniile specialiștilor sunt divergente.³⁵ Ilie Bărbulescu subliniază amestecul slovei *ѣ* cu *ѣ* în textele vechi și conchide că scrierea cu *ѣ* reprezintă tradiția ortografică, iar cea cu *ѣ*, realitatea fonetică, deși admite posibilitatea ca *ѣ* să indice și pronunția scriitorilor: „Noi am putea admite cel mult că scriitorii mai pronunțau uneori, ca o modă, după vechea pronunțare: *iaste*, *leage*, și că tocmai aceasta îi făcea să amestece cu *este*, *lege* din limba vie.”³⁶ Tot pe seama tradiției grafice sunt puse de O. Densusianu³⁷ notațiile cu *ѣ* în poziție *e*, pornind de la aceeași realitate a alternanțelor grafice în cele mai vechi texte românești; în schimb, el admite posibilitatea ca în secolul al XVI-lea trecerea lui *ia* la *e* în cuvinte de tipul *iaste*, *piare* etc. să se fi produs doar în regiunile cu o evoluție fonetică mai avansată. În ceea ce privește cuvintele de origine slavă al căror etimon conținea un diftong, Densusianu consideră că și în acestea *ia* trecuse la *e* în secolul al XVI-lea³⁸. Al. Rosetti, pornind de la grafii în care *ѣ* sau *ѣ* apar în contexte în care sigur se pronunța *e*, susține că *ea* se monoftongase deja în epoca apariției primelor texte românești (care prezintă, toate, această alternanță grafică) și, deci, grafiile cu *ѣ* sau *ѣ* sunt tradiționale, pe

³⁴ Această preferință pentru *ѣ*, în locul lui *ѣ*, este remarcată de I. Bărbulescu la scriitorii moldoveni din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și mai târziu, la Dimitrie Cantemir, și pusă pe seama unei mode ortografice.

³⁵ V. prezentarea acestora la G. Ivănescu, *Probleme capitale*, p. 220-228.

³⁶ *Fonetica alfabetului chirilic*, p. 155.

³⁷ *Histoire de la langue roumaine*, p. 421-432.

³⁸ *Ibidem*, p. 441.

când cele cu ϵ reflectă pronunția³⁹. De aceeași părere este și L. Onu⁴⁰. G. Ivănescu atribuie slovei $\aleph$ valoarea ϵ în scrierile lui Dosofoței⁴¹; acest e deschis reprezintă „o fază intermediară” în trecerea de la ea la e , fază care se menține și astăzi în regiuni din Ardeal și care caracteriza graiul aristocrației și al clerului din Moldova⁴². În *Istoria limbii române literare*⁴³, pornindu-se de la consecvența cu care Dosofoței notează $\aleph$, se conchide că procesul de reducere a diftongului nu era încheiat în toate regiunile, deci că grafia reproduce un fonetism real. A. Avram analizează grafiile cu ϵ din *Codicele Voronețean*, aduse de O. Densusianu ca argument în favoarea faptului că ea se monofongase înainte de perioada primelor texte românești, și arată că în vremea respectivă $\aleph$ sau $\aleph$ notau un sunet diferit de e și care era diftongul ea sau, eventual, un e deschis⁴⁴. În *Istoria limbii române literare. Epoca veche*, Ion Gheție înclină să atribuie grafiilor cu $\aleph$ și $\aleph$ din secolul al XVI-lea, în regiunile în care e deschis s-a păstrat până astăzi, valoarea ea sau ϵ , deși nu elimină total nici posibilitatea ca acestea să reflecte o pronunție cu e . Autorul are în vedere și atestarea prezenței diftongului ea în graiuri din preajma Bucureștiului, la începutul secolului al XVIII-lea⁴⁵. Editorii seriei *Monumenta linguae Dacoromanorum*, pornind de la ideea că „la nivelul unor graiuri populare, fenomenul închiderii diftongului ea la $\acute{e}$, în poziție $-e$, a avut loc cel puțin cu două secole înainte de apariția primelor texte în limba română, în timp ce în altele, diftongul ea sau ϵ se menține până astăzi”⁴⁶, convin să transcrie slovele în discuție prin $\acute{e}$, marcând în acest mod posibilele pronunții: $[ea]$, $[\epsilon]$ sau chiar $[e]$.

Nici editorii textelor lui Dosofoței nu sunt în totalitate de acord în privința valorilor acestor slove.

Ion Bianu echivalează consecvent slovele $\aleph$ și $\aleph$ prin ia , iar pe $\aleph$ prin $\acute{e}$, chiar și în cazuri de fonetică sintactică, unde valoarea de diftong a ultimei slove este certă (*lérũ spune*). D. Pușchilă arată că Dosofoței utilizează mai ales $\aleph$, în locul slovei obișnuite în această poziție, $\aleph$, și conchide că $\aleph$ notează un sunet diferit de cel notat de $\aleph$ (care este preferat pentru diftongul ea atunci când în silaba următoare există un $\acute{a}$: „Deci dacă Dosofoței se abate de la tradiție și nu

³⁹ *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVI-lea*, p. 482-484; cf. și *Considerații asupra foneticii și fonologiei limbii române din secolul al XVI-lea*, în SCL, XV (1964), p. 129-130 și *De l'interprétation des graphies doubles dans les textes écrits*.

⁴⁰ *Critica textuală și editarea literaturii române vechi*, p. 317.

⁴¹ *Istoria limbii române*, p. 595.

⁴² *Probleme capitale*, p. 229.

⁴³ Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, p. 136.

⁴⁴ *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice I*, p. 11-36.

⁴⁵ Ion Gheție, *Contribuții la istoria trecerii lui ea la e*.

⁴⁶ V. Arvinte, *St. lingv. Fac.*, p. 49.

scrie *lege*, pricina este că lui *e* accentuat latin nu-i mai corespundea diftongul *ea* din *сѣмнѣдзѣ*, de pildă; dacă totuș nu adoptă scrierea cu *e*, explicarea trebuie căutată în aceea că în graiul lui nu se ajunsese încă la *e* curat, ci la un *e* deschis, deci *lege*, treapta intermediară ce trebuie admisă și pentru forma literară *lege*. Pentru acest *e* Dosoftei întrebunțează litera *ѣ*, iar cele trei sau patru cazuri de scriere cu *e* nu dărîmă această concluzie, întrucât *e* deschis se poate ușor confunda cu *e* curat...⁴⁷ N. A. Ursu⁴⁸ arată că în poziție *e* apare mai ales slova *ѣ* (celelalte două doar sporadic), iar valoarea sa în această situație este „*e* deschis, pronunțat ca atare și astăzi în graiurile românești” sau, dacă se află la început de cuvânt sau silabă, *ie*, întrucât în text apar sporadic și grafii cu *e*. Argumentul cercetătorului este, deci, prezența grafiilor cu *e* în textele lui Dosoftei, precum și în alte texte anterioare sau contemporane; în edițiile *Psaltirii în versuri* și a *Liturghierului*, slovele sunt echivalate în aceste poziții prin *e*. Laura Manea⁴⁹ trece în revistă discuția în jurul acestui fenomen și adoptă opinia lui G. Ivănescu, urmată apoi și de V. Arvinte, conform căreia *ѣ* în poziție *e* are valoarea unui *e* deschis, fără a elimina total posibilitatea ca în unele situații mitropolitul să fi rostit *ea* sau un simplu *e*; apoi, autoarea inventariază situațiile în care slova respectivă apare în *Viața și petrecerea svinților*, în poziție *e* sau în alte contexte, precum și pe cele (destul de puține, de altfel) în care *ѣ* / *ѣ* alternează cu *e*. În ediția *Psaltirii de-nțăles*, Mihaela Cobzaru prezintă opiniile care susțin valoarea *ea* sau *e* deschis a slovelor în discuție în poziție *e* și adoptă echivalarea cu *ea*, *ia*, după care prezintă situațiile în care apar în text slovele în discuție.

Din cele spuse mai sus, observăm că în privința textelor lui Dosoftei majoritatea autorilor sunt de părere că în poziție *e*, *ea*, *i*, în cuvinte de origine latină, ca și în unele cuvinte de origine slavă sau maghiară, slovele în discuție aveau valoarea *e* deschis sau *ea*; diferă modalitățile de redare a acestei pronunții în transcriere: *ea* la Laura Manea și Mihaela Cobzaru, *é* la D. Pușchilă sau, mai radical, *e* la N. A. Ursu (care nu face, deci, nici o diferență în transcriere între *e* și *ѣ* / *ѣ* / *ѣ* în poziție *e*).

Pentru a observa mai bine valoarea slovelor în discuție în textul lui Dosoftei, am încercat să stabilim care erau pronunțiile specifice epocii. În acest scop, ne-am oprit asupra mai multor texte, pe care le putem grupa în următoarele categorii: a) tipărituri contemporane; b) documente contemporane; c) puținele scrieri în limba română cu alfabet latin din epoca veche; d) scrieri în limba română cu alfabet latin redactate de străini.

⁴⁷ *Molitvenicul lui Dosoftei. Studiu*, p. 11.

⁴⁸ *Psaltirea în versuri*, p. XLV-XLVI.

⁴⁹ *Dosoftei, Viața și petrecerea svinților. Studiu lingvistic*, p. 152-187.

a) În tipăriturile contemporane norma este utilizarea lui *Ɑ*, *Ɱ*, *Ɐ* în contextul vizat; slova preferată diferă de la un text la altul. În unele texte, mai ales laice (avem aici în vedere *Letopisețul* lui Miron Costin⁵⁰), slovele respective alternează cu *ε*; la Dimitrie Cantemir, în schimb, norma este cu *Ɑ* sau *Ɱ*⁵¹, ca și în textele lui Varlaam⁵².

b) În documentele din a doua jumătate a secolului al XVII-lea⁵³, notațiile cu *ε* sunt mult mai frecvente decât în textele tipărite. Aceleași texte demonstrează frecvența alternanță dintre *Ɱ* și *ε*, semn că cele două slove aveau, pentru autorul documentului, aceeași valoare sau, eventual, valori foarte apropiate: *dreptă* (p. 452, doc. din 1679), *Ursaché* (editorul transcrie *Ɱ* sau *Ɑ* prin *é*; p. 519, doc. din 1683), *starosté* (doc. din 1683), *esté* (p. 470, doc. din 1680) etc. În același timp, însă, predominante sunt notațiile cu *Ɑ*, *Ɱ*, *Ɐ*. De fapt, documentele arată că scriitorii din cancelaria domnească sau de la Mitropolie păstrează norma tipăriturilor, în timp ce simplii preoți sau diaconi notează cu *ε* sau fac confuzii de slove. Pe de altă parte, în Ms. 1498 BAR, care cuprinde însemnările viitorului stolnic Constantin Cantacuzino din perioada 1665-1669, cuvântul *ecme* apare frecvent.

c) În perioada veche a limbii române literare există puține scrieri cu alfabet latin⁵⁴, dar acestea sunt importante pentru problema pe care o expunem aici. În *Fragmentul Todorescu*⁵⁵, datat de Ion Gheție în perioada 1571-1575, scris de un român din Banat-Hunedoara, grafiile indică reducerea diftongului *ea* la *e* și a lui *ia* la *ie* în poziție *e* (despre care editorul spune că se realiza probabil ca un *ε*). Aceeași situație este prezentă și în primul dicționar român-latin, *Dictionarium valachico-latinum*, cunoscut și ca *Anonymus Caransebesiensis*, care datează de la jumătatea secolului al XVII-lea⁵⁶: „Diftongii [*ea*] și [*ia*] aflați în poziție moale sunt reduși constant la [*e*], respectiv

⁵⁰ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei. De neamul moldovenilor. Viața lumii*, Ediție, postfață, tabel cronologic, note și glosar de Liviu Onu, 1996.

⁵¹ Dimitrie Cantemir, *Divanul*, Ediție îngrijită și studiu introductiv de Virgil Cândea, 1969.

⁵² Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, 1984, p. 53-58.

⁵³ Am avut aici în vedere textele reproduse cu alfabet latin în *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. II. *Acte interne (1661-1690)*, editate de Ioan Caproșu, 2000.

⁵⁴ Pentru prezentarea acestora, v. Daniele Pantaleoni, *Observații asupra textelor românești vechi cu alfabet latin (1570-1703)*, în „Philologica Jassyensia”, An III, nr. 7, 2007, p. 39-56.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 40; textul este editat de Ion Gheție în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, 1982.

⁵⁶ Daniele Pantaleoni, *Observații asupra textelor românești vechi cu alfabet latin*, p. 47; am consultat textul în ediția alcătuită de Gh. Chivu, publicată în 2008.

[ie], sunete aflate foarte probabil în stadiul [e], respectiv [ie].”⁵⁷ Normele, însă, oscilează: întâlnim *puterè* (p. 12), *mjere* (p. 90), *sètè* (p. 131) etc., dar și *aceaia* (transcris de editor *aceaea*, p. 2), *csaia* (transcris *ceaea*, p. 23) sau *feal* (p. 43). În *Tatăl nostru* scris cu alfabet latin și ortografie polonă de Luca Stroici și publicat la Cracovia în 1594⁵⁸, verbul de conjugarea a IV-a *a mîntui* apare, la imperativ, cu forma *mentuiaste*, care indică un diftong (în textul lui Dosoftei, în acest context apare *▲*), iar substantivul *putere*, cu forma *putarea*, care pare a indica tot un diftong (la Dosoftei găsim în acest context *▲* sau *✠*). În schimb, cuvântul de origine slavă *veci* apare scris cu *e*.

d) Acest tip de texte (scrieri în limba română cu alfabet latin redactate de străini) ni s-a părut important pentru că poate reda trăsături ale limbii vorbite în perioada contemporană lui Dosoftei; este vorba de scrieri ale unor misionari catolici prezenți în Moldova în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Primul text la care ne referim este *Catehismul creștinesc* publicat de Vito Pilutio (*Dottrina christiana tradotta in lingua valacha dal Padre Vito Pilutio*, Roma, Nella Stamperia della Sac. Congr. de Propag. Fide, 1677).⁵⁹ Aici, verbul *a fi* are la indicativ prezent III singular formele *iest*, *ieszte*, *ijeszt*, *ieste*; forma pronumelui personal de persoana a III-a plural nominativ este *ie* (p. 16), verbele de conjugarea a IV-a au la indicativ prezent III singular terminația *-este* sau *-iest*: *izuououeste*, *domneste* (p. 7), *sluseste* (p. 11), *slobodzeste* (p. 13), *suinceszte* (p. 17), *tribuiest* (p. 18), *goneste* (p. 20) etc. Alți termeni care ar arăta reducerea diftongului în poziție *e* sunt: *potere* (p. 2), *ledzce* (= *lege*, p. 18), *sufleteste* (p. 23). Oscilația unor notații, ca, de exemplu, *direpta* („semnul Kruci se face punend dentei mijna cie direpta en Kapul”, p. 2) / *derapta* arată că autorul nu a găsit o soluție unică de notare a diftongului *ea*; la aceasta se adaugă notații ca *krade* (= *creade*, p. 3), *à iaste* (p. 20), *achaia* (p. 21, dar *acheszte*, p. 9) care arată că el a cunoscut mai multe modalități de pronunțare.

Celelalte texte fac parte dintr-un manual de predici duminicale (*Conciones latinae-muldavo*, 1725) ale unui misionar catolic, Silvestro Amelio.⁶⁰ Forma obișnuită a verbului *a fi* la indicativ prezent este *ieste* (și cu varianta *iest*); în general, în text, diftongul *ea* apare redus la *e*, iar *ia*, la *ie*: *acieste* (2^r), *acieie* (2^r), *cysteste* (3^r), *vreme* (3^v), *kovirszeste* (3^v), *baetrynezele* (4^v), *enkalcieste* (5^r), *ciele*

⁵⁷ Gh. Chivu, *Studiu introductiv*, p. 49.

⁵⁸ Daniele Pantaleoni, *Observații*, p. 42; am consultat textul din Ilie Bărbulescu, *Fonetica alfabetului chirilic*, p. 32, care îl reproduce după B. P. Hasdeu, *Luca Stroici, părintele filologiei latino-române*, 1864, p. 26.

⁵⁹ V. și Daniele Pantaleoni, *Observații*, p. 47; în legătură cu biografia misionarului, v. și Emil Dumea, *Istoria Bisericii Catolice din Moldova*, Editura Sapiientia, Iași, 2006, p. 129-131.

⁶⁰ Am consultat fragmentele reproduse de Teresa Ferro, *Misionarii catolici în Moldova*, 2006, p. 217-234.

(5^v), *taegaeduieste* (3^v), *să ne tiemem* (4^v) etc. De asemenea, diftongul *-ea* în poziție finală apare redus la *-e*: *aszë* (3^v), *sae vâ äpropyë* (2^v), *cie dentÿ* (2^v), *n-om putë* (4^v) etc. De altfel, textul conține multe trăsături ale limbii vorbite din Moldova: labiale dure (*Dumnaedzaeu*, *tokmaesk*), *ț*, *z*, *s*, *dz* dure (*morzaei*, *nü sae fereste*, *dreptaezaei* etc.), *-e* trecut la *-i* (*di*, *ci-ar gyndi*, *viniri* etc.).

Trecerea în revistă a particularităților lingvistice ale textelor studiate duce la niște concluzii privitoare la modalitatea în care diftongul *ea* se pronunța în perioada lui Dosoftei și la felul în care mitropolitul se încadrează în trăsăturile generale ale epocii din acest punct de vedere. Am văzut că în limba vorbită reflectată în documente, în textele scrise cu alfabet latin de către autohtoni sau străini, diftongii *ea* și *ia* se redusese la *e* și *ie* în secolul al XVII-lea; nu se poate spune, însă, că fenomenul era încheiat în toate regiunile în secolul al XVI-lea, iar acest lucru o dovedesc grafiile din textul lui Luca Stroici sau cele câteva exemple din scrierea lui Vito Pilutio. În schimb, tipăriturile și documentele scrise de oameni mai învățați păstrează slovele care ar indica pronunțarea cu diftong. Dată fiind amploarea fenomenului, credem că sunetul pe care îl reprezentau slovele *ѣ*, *ѧ*, *ѧ* era diferit de *e*, iar acest lucru este confirmat de valorile pe care slovele în discuție le au în celelalte contexte. Alternanța *ѣ*, *ѧ* / *ε* în textele lui Dosoftei se explică, probabil, prin pătrunderea elementelor de limbă populară în limba scrisă; aceste alternanțe pot fi puse pe seama tipografului sau pe seama mitropolitului însuși: influență a etimonului, în cazul cuvintelor provenite din slavă, sau semn că pronunția sa obișnuită era alta decât cea populară. Fidelitatea față de limba textului, principiul enunțat la început, ne-a determinat să respectăm alternanțele grafice, pentru că sunt caracteristice unei anumite etape a limbii literare; de fapt, dincolo de comparația cu diverse tipuri de texte contemporane, singura realitate care ne stă înaintea este cea a textului însuși, tot ceea ce e în afara ei este speculație. Am transcris, așadar, slovele *ѣ*, *ѧ*, *ѧ* prin *ea* sau *ia*, având conștiința faptului că acestea ar putea reda și un *e* deschis, așa cum sunt de acord majoritatea cercetătorilor. Ni s-a părut că soluția propusă de N. A. Ursu, echivalarea prin *e*, lasă în afara discuției această alternanță, care constituie o trăsătură importantă a textului. De asemenea, echivalarea printr-un semn special, ca *ê*, constituie o falsă soluție, care ridică alte probleme de transcriere, în funcție de contextul în care apare, și nici nu dă vreo informație asupra pronunției pe care o reprezintă.

În studiul *Rostirea două, nouă*, Ion Pătruț stabilește o paralelă între monoftongarea lui *oa* în cuvinte ca cele menționate și monoftongarea lui *ea*; studiul este luat în discuție și de V. Arvinte.⁶¹ Dacă cele spuse de autor se confirmă, atunci putem aplica principiul respectiv și la textul lui Dosoftei, unde

⁶¹ Cf. V. Arvinte, *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București*, p. 49.

formele cu *oa* apar în alternanță cu cele cu *o* (alternanță care ar putea fi, însă, doar una grafică, fără implicații fonetice); ar rezulta, așadar, că și procesul trecerii lui *ea* la *e* era încă în desfășurare.

În ceea ce privește valoarea slovelor amintite în poziție finală, credem că aceasta era tot *ea*, respectiv, *ia*, chiar dacă în limba populară exista tendința (vizibilă, de altfel, și în textul *Parimiilor*) de reducere a diftongului; avem în vedere în acest sens, în afară de argumentele expuse mai sus, și o grafie ca *ча* (II 38^v), sau opozițiile clare nearticulat/articulat, prezent/imperfect realizate prin terminațiile *е* / *а*.

În poziție medială, în cuvinte de origine latină, atunci când în silaba următoare este un *e*, cea mai frecventă este slova *а*, însă apare uneori și *ѣ*: *ачѣа* (IV 37^v) / *ачаа* (IV 41^f); *пѣтѣре* (III 112^v) / *пѣтаре* (II 20^f); *сокопѣциемі* (IV 37^f). Slova *е* apare de foarte puține ori în această poziție: *фѣтелор* (II 13^f); *мѣрѣ* (II 14^v, II 38^f); *есте*, cu cinci ocurențe (I 3^v; III 8^f; III 109^v; IV 11^f; IV 38^v), față de cele 349 cu grafia *ѣсте*; *мѣре* (IV 48^f, dar *мѣре* și *мѣраа*, cu 9 ocurențe, dintre care una pe aceeași pagină), *чѣле* (IV 9^v, față de 130 de ocurențe cu forma *чаа* și 38 cu forma *чааа*). Într-o notație ca *фемѣиле* (II 32^v, față de *фемѣиле*, în mod obișnuit), se poate vorbi de influența formei de singular; apar, însă, și situații în care *а* este notat arbitrar: *дирѣптѣдѣй* (II 17^f), explicabilă și prin influența formei de feminin; *марѣа* (IV 24^v), care poate fi explicată prin influența formei de prezent; *внтѣжѣ* (III 90^f), explicabil prin influența singularului. Faptul că aceste forme sunt atât de puține arată că ele nu pot fi un argument în favoarea valorii [e] a lui *а*.

În cuvinte de origine slavă, slovele *а* și *ѣ* se pot explica prin influența etimonului sau prin analogie cu elementele de origine latină; le-am atribuit valoarea *e* sau *ia*, conform principiilor de mai sus: *вѣк* / *вѣк* (cele mai multe ocurențe); *вѣчникѣ*, *врѣме*, *лѣнншѣл* (III 22^v), *лѣваа* (III 98^f), *бодрник* (III 64^f), *бодрин* (7 ocurențe).

Slovele *ы* și *ѣ*

Slova *ы* apare rar în textul *Parimiilor preste an*, întotdeauna cu valoarea [i], în indicațiile tipiconale: *чытѣніѣ* (de două ori, III 20^v și III 22^v, din cele 235 de ocurențe ale acestui termen în text; grafiele cele mai frecvente sunt *чтѣніѣ* și *читѣніѣ*) și în denumirea slavonă a primei cărți a *Vechiului Testament*, utilizată conform tradiției bisericii românești de până atunci: *Бѣгїа* (trei ocurențe în text cu această formă; este preferată forma cu *и*).

Slova *ѣ* apare, destul de rar, în locul lui *ѣ*, în poziție medială, cu valoarea [ǎ] sau [ǐ]: *жрѣтѣж* (II 14^f), *врѣтѣте* (II 16^v) sau în loc de *ж* final, cu valoarea [ǎ]: *ѣвъцѣцѣвъ* (II 2^f), *кѣдѣтѣ* (imperativ, IV 14^f), *стрѣннѣтѣ* (III 1^v). În poziție medială mai apare uneori pentru a nota timbrul palatal al consoanei precedente: *вѣрѣѣнѣ* (II 2^v). Tot timbrul palatal este notat în situații ca *мѣнѣ* (IV 41^f), *цѣръ*

Singurul element constant (și singurul distinctiv) era «nazalitatea», sau „o consoană nazală din al cărei conținut nu făcea parte localizarea”.⁶⁵

Opoziția constatată de I. Bărbulescu între **†**, + nazală, și **ж**, + orală, se realizează și în textul *Parimiilor* în cazuri ca **†цъ** (II 7^v) / **жъ** (IV 46^t), **†шъ** / **жшъ** (III 4^v). Uneori, foarte rar, **†** este folosit cu valoarea lui *i* oral, în locul lui **ж** (de exemplu pronumele *il* are în text 47 de ocurențe, dintre care una singură cu **†**), lucru care nu poate fi pus pe seama unei greșeli de tipar, dat fiind faptul că apare și în alte texte, ci se poate datora fenomenului nenotării nazalei, pe care Al. Rosetti îl remarcă la textele vechi românești, sau confuziei dintre cele două slove, date fiind valorile lor apropiate.

În poziție medială, slova în discuție apare rar: **м†ѣдѣница** (II 2^t), cu valoarea lui *i*; în această poziție este preferat **ж**. Și în ceea ce privește frecvența acestei slove în poziție medială se poate observa o evoluție a grafiei în sensul regularizării de la un text al lui Dosoftei la altul; în *Psaltirea în versuri* **†** medial apare mult mai frecvent⁶⁶. Tot **†** apare în cuvintele derivate cu prefix de la un radical care are **†** la inițială: **не†фрѣдѣпѣж** (II 30^v).

În poziție inițială, succesiunea alcătuită din vocală medială nazalizată + consoană nazală este notată inconsecvent în textul *Parimiilor*, prin **†м. †цълѣпчюне** (II 3^t), **†. †цълѣпчюне**, aceeași pagină, sau chiar (rar) prin **ж** + consoană: **жмъръцъжѣй** (III 68^t). În cazul în care grupul în cauză este urmat de una dintre consoanele *b, p, f, v*, se produce acomodarea elementului consonantic, marcată grafic prin grupul **†м**: **†мѣокѣць** (II 17^t), **†мвѣръѣ** (III 79^v), dar **†мпрѣднъ** (III 8^t). Această acomodare se produce și atunci când elementul vocalic lipsește: **кѣлрнелѣмъшѣне** (I 1^v), redat în transcriere *coarnele-m pășune*. În toate aceste cazuri, am respectat caracteristicile grafice ale textului, care redau, probabil, pronunția reală a acestor cuvinte.

Înainte de o vocală apare frecvent notația **†м**, care redă o pronunțare de tipul [*innainte*], singura posibilă, după A. Avram⁶⁷, în perioada primelor texte românești.

⁶⁵ *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice*, V, p. 576-611.

⁶⁶ Această atenție acordată grafiei, în sensul evitării scrierii acestei slove în poziție medială, este observată de Laura Manea în *Viața și petreacerea svinților* și pusă pe seama încercării lui Dosoftei de a simplifica grafia tradițională prin acordarea de valori precise slovelor chirilice (*Dosoftei, Viața și petreacerea svinților. Studiu lingvistic*, p. 76).

⁶⁷ *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice*, V, p. 598, unde este reprodusă și afirmația lui E. Petrovici, după care asemenea situații arată sau că **†** ajunsese să-l reprezinte pe [*i*], sau că pronunția era de tipul [*innainte*].

Slova *ν*

Aceasta apare în cuvinte provenite din greacă sau în nume proprii (și derivate de la acestea), cel mai adesea cu valoarea [i], demonstrând preferința mitropolitului pentru o grafie etimologizantă: *ὑποστάσε* (III 119^r), *εὐφρόνιῃ* (III 63^r), *εὐπτάλιῃ* (III 54^v, dar *εὐπτάλινορ*, III 55^v), *Μουσι* (III 50^v). Uneori, *ν* are o titlă deasupra, pentru a arăta faptul că indică o semivocală și face parte dintr-un diftong descendent; slova aceasta este supusă, deci, aceluiași tratament ca *ι*: *Μωϊσῖν* (IV 3^r); același rol pare să îl aibă și trema: *Μοϊσῖν* (IV 13^r).

Și în cazul cuvântului *evanghelie* se observă ezitarea între grafia etimologizantă, cu *ν*; și cea fonetică, cu *β*; forma cu *β*, cu o singură ocurență (*ἐβανγέλια*, III 38^r), ar putea fi pusă, însă, și pe seama tipografului. Mai observăm că toate formele cu *ν* ale acestui termen sunt prescurtări: *εὐλιε* sau *εὐλια* (22 de ocurențe).

Slova *ϝ*

Ca urmare a aceleiași influențe a etimonului, slova *ϝ* apare în toponime și antroponime, cu valoarea [t]: *Θαρσίς* (III 49^v), *ταβεορ* (III 50^r), *ἐξόπιῃ* (III 56^v), etc., în derivatele acestora: *κορινϝάλῃ* (III 40^r), în termeni împrumutați din greacă direct sau prin filieră slavonă: *ἀναϝεμα* (III 73^v); în aceste cazuri, am transcris prin *th*, nu prin *t*⁶⁸, pentru a marca această tendință grafică etimologizantă ce constituie o caracteristică a scrisului lui Dosoftei. Cu valoarea [fi] apare această slovă în *Δοσοϝεῖ*, scris mereu așa în text (3 ocurențe), *Δεϝερονῃμῖν* (III 71^r, scris și *Δεϝτερονῃμῖν*, IV 25^v, sau *Δεϝτερονῃμῖον*, IV 39^r), în substantivul *νάϝ* (III 64^r), în formele verbului *a pofti* (*ποϝῖμ*, I 2^r) și în substantivul *poftă*.

Slovele *ε* și *ε* (în interiorul și la sfârșitul cuvântului apare mai ales *ε*, iar la început, *ε*) notează, la început de cuvânt sau silabă, diftongul [ie]: *ἐρτάρε* (IV 17^v), *ἐσίμ* (II 15^v), *λϝκδέσκ* (I 6^r) etc., așa cum arată și o grafie ca *κῖ* (II 11^r, pe aceeași pagină cu *εῖ*) sau *βρβϝτόκ* (II 11^r).⁶⁹ După consoană, *ε* alternează cu *κ*: *χέρηε* (II 30^r) / *φκρίνορ* (II 11^r), *περίρε* (II 22^v) / *πκρίρε* (II 5^v). La inițială de cuvânt și silabă, deci, slova a fost transcrisă prin *ie*, cu excepția formelor de prezent ale verbului *a fi* (în câteva cazuri ele apar cu această inițială) și a pronumelor personale, care au fost transcrise conform normelor actuale, cu *e* inițial. După consoană, având în vedere prezența, în limba populară de astăzi, a unor forme de tipul *va peri*, am respectat, în transcriere, alternanța *e/ie*.

⁶⁸ Așa cum recomandă N. A. Ursu: „Transcrierea acestei litere cu *th* este greșită, deoarece nu are nici un temei lingvistic.”, *Problema interpretării...*, p. 45.

⁶⁹ Având în vedere această regulă, nu putem atribui grafiei ca *βδε* (I 2^v) unei pronunții regionale, așa cum face M. Cobzaru (în studiul lingvistic la *Psaltirea de-neathes.*, p. 71); acestea se explică prin regula grafică menționată.

Slovele *ι, ї, и, ѣ*

Slovele *и* și *ι*, cu aceeași valoare (vocala *i*), apar în diverse poziții ale cuvântului, de multe ori în variație liberă: *Израїль* / *Ізраїль* (III 8^v), la inițială de substantiv comun preferându-se *и*: *иъвъцемитѣ* (III 46^v), în timp ce *ι* este întîlnit mai ales la inițială de substantiv propriu: *Іудій* (III 45^v). Norma nu este, însă, fixată.

În interiorul cuvântului, înaintea consoanelor este preferat *и*, *ι* apare înaintea unei vocale sau a unui diftong, în poziție neaccentuată, cu valoarea [*i*]: *чьтѣніа* (II 17^v), sau la finalul cuvintelor, cu valoarea [*i*] silabic: *лѣмі* (articulat; III 86^f) sau nesilabic: *чѣрюрі* (III 94^f), iar *ι* apare în același context, dar sub accent: *Ісаїа* (II 1^f), *пѣстіѣ* (II 20^v). În cazul hiatului [*ii*], primul element este notat *ї* sau *ι*, iar al doilea, *и*: *Фійница* (III 94^f), *вїлор* (III 37^v).

Slova *ѣ* apare foarte des în text, fiind utilizată în poziție medială sau finală cu valoarea [*i*], în diftongii descendenți: *пѣїнѣ* (II 11^f), *слѣвїѣ* (III 75^f), *воѣ милѣї* (III 38^f). Dacă vocala finală [*i*] este accentuată, este notată prin slova *и*: *вїѣ слѣлшлшлшѣї* (III 38^f).

Remarcăm faptul că în cazul unui hiat al cărui prim element este *ι*, în general iotarea celei de-a doua vocale nu este notată, însă apar și situații de tipul *Іаковъ* (III 21^v), care arată că termenul era trisilabic; transcrierea a urmat grafia cuvântului din text.

Slovele *o* și *ω* sunt folosite pentru notarea vocalei [*o*], *ω* apare mai ales la inițială de cuvânt: *ѡлекъїицѣвѣж* (II 31^f), iar *o* în interiorul cuvântului, însă cele două slove sunt adesea folosite în același context, chiar pe aceeași pagină: *доѡ*, *доѡѣ* (II 29^v).

O caracteristică a textelor lui Dosoftei este notarea lui *o* nediftongat în locul lui *oa*, de obicei în alternanță cu acesta. Ilie Bărbulescu⁷⁰ pune prezența acestui tip de grafii în textele românești pe seama tradiției textelor slavone; O. Densusianu înclină să pună asemenea cazuri pe seama unei „grafii arbitrare”, cu excepția cazurilor în care diftongul este reprezentat grafic în mod constant prin *o*, ceea ce arată că textul respectiv reflectă un grai care nu cunoștea diftongul⁷¹. În *Istoria limbii române literare*, Al. Rosetti, B. Cazacu și L. Onu remarcă această caracteristică a scrierilor lui Dosoftei, pe care o pun pe seama unei trăsături fonetice populare.

Dintre editorii lui Dosoftei, D. Pușchilă și N. A. Ursu atribuie această particularitate legăturilor familiei mitropolitului cu Transilvania, considerând, deci, că grafia reflectă probabil, în aceste cazuri, o realitate legată de pronunție⁷². Ipoteza este considerată demnă de luat în seamă de L. Manea⁷³, care remarcă

⁷⁰ *Fonetica alfabetului chirilic*, p. 395-407.

⁷¹ *Histoire de la langue roumaine*, p. 419.

⁷² *Molitvenicul lui Dosoftei. Studiu*, p. 13-14; *Psaltirea în versuri*, p. LIII.

⁷³ *Dosoftei, Viața și petrecerea svinților. Studiu lingvistic*, p. 90-94.

amplarea fenomenului în *Viața și petreacerea svinților*; M. Cobzaru înregistrează particularitatea și opiniile specialiștilor și transcrie prin *ó* aceste grafii.

Remarcăm, deci, că grafiile cu *ó* sunt frecvente atât în secolul al XVI-lea, cât și în secolul următor, la Varlaam⁷⁴ sau în Ms. 45. Diferența este că la Dosoftei asemenea grafii apar într-un număr sensibil mai mare. Fără a elimina posibilitatea ca ele să reflecte într-adevăr o particularitate de rostire, apariția grafiiilor cu *ó* în alte texte ale vremii, unde nu ar mai putea fi puse pe seama unei influențe ardelenice, precum și notarea predominantă a diftongului ne fac să le punem mai degrabă pe seama unei tradiții grafice; am transcris, așadar, prin *oa* grafii ca *смóлж* (II 24^r), *подóвеле* (II 23^v), *пóте* (II 22^r, dar *пoате* II 21^v). Un argument în favoarea rostirii cu *o* deschis a unei asemenea notații ar fi apariția unei rime de tipul *vodă / ródă* în poemul cronologic al domnilor Moldovei (de cinci ori), *vodă / roadă* (de două ori) sau *războaie / voie*; însă situații ca *dzícă / frică* (în același poem, I 4^v), *Ecaterina / odihna* (I 4^r) sau altele din *Psaltirea în versuri* arată că rimele mitropolitului erau uneori imperfecte.

Slovele *oy*, *š* și *ю*

Slova *š* se folosește cu valoarea vocalei [u] sau a semivocalei [ũ]: *лš* (III 112^v), *лšкрš* (III 32^r), *сшš* (III 57^v); notează [-u] final, după grupuri consonantice sau după oclusive: *стрж"бš* (III 2^v), *щпшš* (III 47^r), *молшдвš* (IV 53^v).

Foarte rar apare, la inițială de cuvânt, slova *oy* cu valoarea [u]: *оу'ршл* (III 15^r), *оу'нде* (III 2^v); la inițială apare și *š*: *šшп* (II 7^r).

Slova *ю* se folosește în orice poziție pentru a reda diftongul [iu]: *ршзвбюль* (III 10^v), *ювшндь* (II 4^r), *пшгшржчюне* (III 68^r). La finalul cuvintelor derivate cu sufixele *-ariu* și *-toriu* și în cazurile analogice se notează *ю*: *ювшпбрю* (III 68^r). Tot *ю* apare în final de cuvânt, unde *-u* este semivocală: *недеждюшю* (II 4^v).

N. A. Ursu consideră că în cazuri cum este cel arătat mai sus slova *ю* redă doar un timbru palatal al cuvântului, nu și unul velar, și transcrie, în concluzie, cuvinte ca *олтарю*, *фшю* etc. prin *oltari*, *fii* (singular)⁷⁵, pornind de la argumente prozodice și de la prezența în text a acelorași forme, fără notarea timbrului velar. Fără a elimina complet această posibilitate, am transcris totuși *ю* prin *iu* și în aceste cazuri, având în vedere faptul că grafia textelor lui Dosoftei cunoaște alternanțe grafice și că, pe de altă parte, este destul de unitară în utilizarea acestor slove de la un text la altul. Argumentele prozodice sunt interesante și bine alese, dar trebuie să avem în vedere și faptul că măsura versurilor *Psaltirii*

⁷⁴ Cf. Mirela Teodorescu, în Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, p. 52, care îi atribuie valoare de diftong; Oana Panaite, *Particularități*, p. 341, unde este identificată aceeași valoare.

⁷⁵ *Problema interpretării...*, p. 44-45; *Psaltirea în versuri*, p. XLVII.

nu este întotdeauna consecventă în cadrul aceleiași psalm și că rimele nu sunt mereu perfecte.

Alte particularități ale grafiei în *Parimiile preste an*

O particularitate a tuturor scrierilor lui Dosoftei⁷⁶, „de proveniență polonă sau ucraineană”, după N. A. Ursu⁷⁷, este notarea *rx* a sunetului [h], în alternanță cu *χ*: *rxъвгáшδpí* (II 14^v), *rxράνα* (II 20^r), dar *χpънέμъ* (II 24^v), *пъrxáрь* (II 27^r), *rxъpоа* (III 51^r), dar *χъpоéсь* (III 51^r); la fel în versurile în limba latină: *rxúmo*, *rxъньъ*, *rxóминьсь* (III 130^r), *rxúнкъ* (III 130^v) etc. Această particularitate nu apare doar la Dosoftei; I. Bărbulescu o înregistrează, în afară de scrierile mitropolitului, într-un document din 1657⁷⁸; ea mai apare și la D. Cantemir⁷⁹. În transcrierea textului am redat grupul respectiv prin *h*, semnalând grafia în nota de subsol.

Grupul consonantic *ps* apare scris atât cu slova *ψ*: *лúψъж* (III 98^v), cât și cu *пс*: *лúпсе* (III 5^v).

Grupurile *ъp*, *ъл*, în cuvinte provenite din slavă, au fost transcrise *ră*, *lí*: *críșmarii* (II 4^r), *tílc* (III 67^r etc.). Cuvântul *potrivă*, ortografiat uneori în text *протівъ*, a fost transcris conform normelor actuale; am avut drept criteriu, în adoptarea acestei soluții, frecvența formelor metatetice (*протривъ*) și situația generală a grupului de slove amintit la nivelul textului.

Grafia textelor în limba latină este dominată de principiul fonetic: *прійцепѣ*, *фíдδѣкве*, *симδлáχpа*; este caracterizată prin aceleași particularități ca grafia textului românesc: folosirea grupului *rx*, confuzia dintre *ж* și *δ*. O grafie neobișnuită este cea a cuvintelor latinești *lux*, *luna*, *Lactantius*, *tellus* (*люзъ*, *Лактáнцюсь*, *теллюс*), care ar putea fi pusă pe seama confuziei dintre *ю* și *оу* remarcate de I. Bărbulescu și în alte situații; după opinia acestuia, confuzia respectivă se regăsește și în grafia textelor sârbești sau a celor rusești⁸⁰, de unde ar fi putut-o prelua și mitropolitul. Interesant este, însă, faptul că în *Parimii* această particularitate apare numai în fragmentul despre care vorbim. Aceeași observație este valabilă pentru grafii ca *валлкъсь*, *ѣѣтóллкть* pentru *valles*, *extollet*, care trebuie puse în relație cu cele discutate mai sus. În texte românești, notarea lui *ю* după *l* a fost remarcată de Mirela Teodorescu în *Răspunsul*, p.

⁷⁶ Cf. D. Pușchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei. Studiu*, p. 5; N. A. Ursu, *Psaltirea în versuri*, p. LI; Laura Manea, *Dosoftei, Viața și petreacerea svinților. Studiu lingvistic*, p. 89-90; Mihaela Cobzaru, în studiul lingvistic la Dosoftei, *Psaltirea de-nțăles*, p. 73.

⁷⁷ *Psaltirea în versuri*, p. LI.

⁷⁸ *Fonetica alfabetului chirilic*, p. 438.

⁷⁹ *Divanul*, V^v, p. 19 în ediția lui V. Cândea, transcris *păgharul*.

⁸⁰ *Fonetica alfabetului chirilic*, p. 383-393.

84-85; ea apare și în câteva scrisori de la începutul secolului al XVII-lea, ale unor locuitori din zona Bistriței.⁸¹

3. Semne diacritice

Accentul este notat cu regularitate, mai ales pe cuvintele plurisilabice. Accentul ascuțit apare în interiorul cuvântului, iar cel grav, pe oxitone și pe monosilabice terminate în vocală: *змѣѣѣ* (III 44^r); *ашеса* (III 43^v); *са* (III 43^v). Accentul grav apare uneori pe ultima vocală a cuvintelor ca simplu semn grafic, fără să coincidă cu accentul fonetic: *кътръ* (II 4^v). În unele cuvinte împrumutate apare accentul etimologic, diferit de cel actual: *simfōniei* (II 63^v), *poeticul* (II 97^v). Cuvintele *acoló*, *óstrove* sunt accentuate conform normei limbii vechi. Hiatal [ie] poartă uneori accentul pe *i*: *înviere* (II 32^v).

Spiritul lin (psili) este notat, fără valoare fonetică, pe vocala inițială a unui cuvânt: *ѣра* (III 51^v), *ѣсѣра* (II 51^v) sau pe diftongul inițial: *ювѣтѣлѣѣ* (III 115^r). Dacă prima vocală este accentată, lângă spiritul lin apare accentul ascuțit (oxia), formând isonul: *ѣоу* (III 51^v), *ѣраѣ* (III 61^v).

Paiericul (°) apare foarte des în textul *Parimiilor*, mai ales la sfârșitul cuvintelor care se termină în consoană, în locul lui ѣ, cu care alternează: *нѣ те скѣмпишь* – *нѣ те скѣмпишѣ* (III 14^v), unde i-am atribuit valoarea zero, ca și ierului. În interiorul cuvântului, paiericul apare deasupra unui grup de două consoane: *валѣпресѣра* (III 49^v), *мѣнциѣѣ* (II 27^v). Faptul că acest semn diacritic este lipsit de valoare fonetică, înscriindu-se în tradiția grafiei chirilice a textelor românești, este argumentat de prezența sa și în contexte în care este clar că nu reflectă vreun sunet: pe vocală, poate din greșeala tipografului sau chiar a mitropolitului: *лемнѣѣ* (II 13^v); între o vocală și o consoană: *прѣѣше* (IV 14^r), sau de situații în care paiericul alternează cu notația zero: *вѣурѣшнѣѣ* (= *veř rușina*, III 23^v), *далѣшва* (= *da-ș-va*, I 7^r).

Chendima (") apare destul de rar, cu semnificația lui ѣ suprascris: *лѣ* (IV 55^v), *вѣ* (IV 2^r), *шѣ* (III 33^r), *ѣ ѣчѣс* (IV 9^r) etc.

Titla (^) se folosește pentru a marca prescurtările, deasupra literelor suprascrise sau deasupra cifrelor: *чиѣте* (II 27^v), *ѣѣ* (III 121^r), *рѣѣ*, *121*, (III 121^r). Slovele *м*, *ѣ*, *ѣ* nu primesc titla atunci când sunt suprascrise: *ѣѣ* (= *stih*, III 75^r), *рѣѣ ѣѣѣ* (III 75^r), *кѣѣѣѣѣ* (III 76^v).

4. Suprascrierile

Suprascrierile sunt destul de rare în textul *Parimiilor*. Se suprascriu mai ales consoanele (*н*, *м*, cel mai adesea, *ѣ*, *л*, *р*, *к*, *г*, *н*, *ѣ*, *ч*) și foarte rar vocalele (*а*).

⁸¹ Textele acestor scrisori sunt reproduse de Al. Rosetti în *Scrisori românești din arhivele Bistriței (1592-1638)*, p. 34, 43, 70.

Vocala *a* este suprascrisă în *mo^ame* (I 6¹).

5. Prescurtările

Curențe în textul lui Dosoftei sunt prescurtările prin contracție⁸². Prescurtările cu cele mai multe ocurențe în *Parimii* sunt: *бл̂гословеніѣ* = *blagoslovenie*, *бл̂гвѣще* = *blagosloveaște*, *дх̂ль* = *duhul*, *дм̂нъѡ* sau *дм̂зъѡ* = *Dumnădzău*, *ев̂лгіѣ* = *evanghelie*, *х̂ѣ* = *Hristoase*, *і̂г̂ х̂ѣ* = *Iisus Hristos*, *св̂нт* = *svînt*, *сфл̂тлѣ* = *sufletele*.

Prescurtarea prin suspensie apare mai rar: *ψ̂:а̂* = *psalm*, *пр̂ѡ̂* = *prochimen*.

În toate cazurile, cuvintele prescurtate au fost întregite tacit în text, în funcție de forma pe care același cuvânt o are atunci când apare neprescurtat (acolo unde a fost cazul) și cu ținând cont de caracteristicile nivelelor grafic și fonetic ale textului. Astfel, pentru prescurtarea *дм̂нъѡ* sau *дм̂зъѡ* am reconstituit forma *Dumnădzău*, singura care apare ca atare (neprescurtată) în text. *і̂г̂ х̂ѣ* a fost întregit cu forma *Iisus Hristos*; numele nu apare niciodată scris întreg în *Parimiar*, în schimb apare întreg numele lui Iisus Navi (IV 8^v: *Иисѡсъ*).

6. Punctuația

Semnele de punctuație folosite cel mai adesea în *Parimiile preste an* sunt punctul și virgula; aceste semne nu sunt întâmplătoare, ci au funcția de a delimita unități sintactice la nivelul frazei. Uneori apare semnul (;), care marchează o interogație sau o exclamație, conform valorii pe care acest o avea în scrierea grecească. Este posibil ca punctuația *Parimiilor* să o copieze pe cea a originalului, dar această idee este mai degrabă infirmată de fragmentele de canoane paralele cu originalul. În transcriere, am urmărit, pe de o parte, să dăm coerență frazei, inclusiv prin opțiuni la nivelul punctuației, determinate de principiile actuale; pe de altă parte, am încercat să respectăm, acolo unde acest lucru a fost posibil, punctuația din cartea lui Dosoftei, chiar atunci când comparația cu alte versiuni ale Vechiului Testament din secolul al XVII-lea, la care ne-am raportat frecvent (mai ales traducerea efectuată de Nicolae Milescu), a evidențiat diferențe față de *Parimiar* în ceea ce privește delimitările frazelor din fragmentele biblice.

Parantezele apar rar, fiind folosite pentru a marca o explicație (care lipsește, probabil, din textul-sursă: *de la un glas și de la un grai de limbă ce știia apostolii, (adecă evreiaște numai, că altă limbă nu știusă)* (III 123^v).

Am notat cu majusculă, în transcriere, teonimele și sintagmele asimilate acestora: Dumnezeu, Tatăl, Tvoreț, Fiiu, Cuvîntul, Ziditoriul etc.

⁸² Cf. distincțiile făcute de Vîrtosu, *Paleografia româno-chirilică*, p. 144-145.

întregată, IV 5^r; *αιηδ*, *ș-au*, IV 6^r; *ΔΗΕΕΚΔΙΟΥΕΣΚ*, *nedejdiuiesc*, IV 17^v; *χλεβμεδ*, *hăleșteu*, IV 38^r; *μαρε*, *mare*, IV 42^v);

greșeli cifrice (*αι* pentru *12*, II 12^r; *ca* pentru *91*, III 8^r; *ρ3*, *117*, III 117^r; *ρ3*, *119*, III 119^r; *κα* în loc de *51*, IV 51^r).

În toate aceste cazuri am corectat în text, semnalând greșeala în subsolul paginii.

*

În realizarea ediției critice a *Parimiilor preste an*, am beneficiat de ajutorul mai multor specialiști. În primul rând, îi mulțumesc domnului prof. dr. Eugen Munteanu, care mi-a prilejuit întâlnirea cu textul *Parimiilor*, m-a sprijinit pe parcursul stagiului doctoral și în definitivarea prezentei ediții. Le mulțumesc prof. dr. Gheorghe Chivu, prof. dr. Mircea Ciubotaru, prof. dr. Wolfgang Dahmen, prof. dr. Alexandru Gafton, pentru observațiile și sugestiile formulate pe marginea tezei mele de doctorat și pe parcursul realizării ediției critice. Îi mulțumesc, de asemenea, lect. dr. Octavian Gordon, pentru observațiile legate de transcrierea textelor grecești. Le mulțumesc dr. Ioan-Florin Florescu și drd. Cleopa Stepanovic pentru contribuția la realizarea acestei ediții; de asemenea, membrilor Departamentului de Lexicografie de la Institutul de Filologie Română „Al. Philippide”, Iași, și colegilor din cadrul proiectului „Monumenta linguae Dacoromanorum”; informaticianului Vlad Patraș, pentru ajutorul dat la generarea indicelui de cuvinte al textului lui Dosoftei, pe baza căruia am alcătuit glosarul.